

VARFÖR MISSLYCKADES KARL XII:S RYSKA FÄLTÅG?

TILL 250-ÅRSMINNET

Av fil. dr ALF ÅBERG

I SEPTEMBER 1707 bröt Karl XII in över den polska gränsen för att ta upp kampen med sin återstående motståndare, den ryske tsar Peter. Knappa två år senare, i juni 1709, kapitulerade resterna av den karolinska armén nere i Ukraina, sedan den i grund besegrats vid Poltava. Varför misslyckades det ryska fältåget? Frågan har ställts många gånger och fått de mest skiftande svar. Medan flera framstående forskare haft uppfattningen, att fältåget var dömt att misslyckas ända från början, menar en sådan krigshistorisk expert som Carl Bennedich, att Karl XII ännu i gryningen till Poltava-dagen höll segern i sin hand. Mellan dessa båda outrerade meningar har debatten kommit att röra sig.

Det väsentliga källmaterialet till Karl XII:s ryska fältåtgång gick förlost vid katastroferna i Ukraina, då högkvarterets och fältkansliets alla handlingar antingen brändes upp eller föll i ryssarnas händer och gick okända öden till mötes. Vad som återstår är ett mycket heterogent material: officiella relationer om marscher och fältslag, en del

skrivelser från krigsdeltagare, depescher från utländska observatörer och mängder av dagböcker, som förts av de karolinska krigarna och sedan utarbetats under fångenskapens åren i Sibirien. Som Hans Villius och Gunnar T. Westin visat, kan dessa dagböcker inte utnyttjas för att komplettera eller bestyrka uppgifterna från officiellt håll. De bygger nämligen själva i stor utsträckning just på sådant material och får därför endast användas med största försiktighet av krigshistorikerna.

Det är väl främst bristen på källmaterial som medfört att åsikterna om Karl XII:s ryska fältåtgång kommit att variera så kraftigt. Medan 1800-talets historiker i allmänhet ställde sig mycket kritiska till den halsstarrige kungen och hans krigsäventyr i öster, framträdde vid sekelskiftet en helt ny och allsidigare syn på Karl XII och det ryska problemet. Det var Harald Hjärne som bröt vägen. De främsta företrädarna för den s.k. nya skolan var Arthur Stille, Carl Hallendorff och Carl Bennedich, och sitt monumentala uttryck fick denna nya och po-

sitiva uppfattning av krigarkungen i generalstabsarbetet »Karl XII på slagfältet» (1918–1919). Den nya skolan kom att behärska det allmänna tänkesättet för flera decennier framåt men kan nu på flera områden betraktas som föråldrad. De moderna historikerna har i allmänhet undvikit de stora sammanfattningarna och i stället föredragit att välja ut och källkritiskt granska sådana detaljproblem, som är av vikt för bedömningen av hela fälttåget. En modern helhetsbild av det ryska företaget möter vi i Otto Haintz förtjänstfulla monografi »König Karl XII. von Schweden» (del I, ny upplaga 1958).

Varför misslyckades Karl XII:s ryska fälttåg? För att rätt kunna besvara frågan är det naturligtvis nödvändigt att först känna till de militära och politiska förutsättningarna för företaget. Under ett års tid hade den svenska armén legat i kvarter i Sachsen, där den återhämtat krafterna efter föregående fälttåg och kunnat fylla luckorna i leden genom rekrytsändningar hemifrån och värvingar bland tyska protestanter. Det är ovisst hur stark armén var vid uppbrottet ur Sachsen, men styrkan torde ha uppgått till omkring 35 000 man. Vid sidan av dessa trupper fanns det flera andra arméavdelningar, som höll sig beredda att samverka med huvudarmén. I Polen kvarlämnades generalmajor von Krassow med 8 000 man huvudsakligen tyska värvade trupper.

I Finland stod generalmajor Lybecker med 14 000 man och i Kurland general Lewenhaupt med 11 000 man. Estland och Livland underhöll 11 000 man fästningsgarnisoner och fälttrupper, och i Sverige och de tyska provinserna stod det ytterligare omkring 30 000 man. Det var sålunda en imponerande styrka på inemot 110 000 man, som den svenska stormakten ödesåret 1707 kunde ställa på benen.

Den ryska huvudarmén under tsarens och furst Menschikows kommando räknade 52 000 man. Vid Düna intill den kurländska gränsen stod en annan arméavdelning under general Bauer på 11 000 man, och i Ingermanland fanns generalamiral Apraxin med ytterligare 24 500 man. Även om man medräknar garnisonstrupperna och de irreguljära kårerna, har den ryska armén vid västgränsen knappast haft större styrka än den svenska stormaktens alla trupper. Gentemot Karl XII:s huvudarmé på 35 000 man kunde tsaren sålunda ställa 52 000 man, men sådana proportioner hade tidigare inte varit ovanliga vid kraftmätningarna mellan svenskar och ryssar. Mot de kvantitativt överlägsna ryska härmassorna stod den välövade och välutrustade karolinska armén, sammansvetsad av gemensamma intressen och ett mångårigt kamratskap. I sin spets hade den en lysande kunglig härförare och flera skickliga generaler, Rehnsköld, Stenbock, Lewenhaupt och andra.

Det har ofta hävdats att Karl XII underskattade den ryske motståndaren, men detta påstående kan inte gälla de militära förberedelserna för fälttåget. Närmast under kungen hade generalkvartermästaren Axel Gyllenkrook ansvaret för truppernas förläggning och underhåll. Under vistelsen i Sachsen samlade han in upplysningar från alla håll, kopierade kartor och kompletterade uppgifterna om vägar och proviantställen med berättelser av flyktingar och kunskapare. Svenskarna sökte också inrätta sig efter de speciella terräng- och naturförhållandena i öster. Under regntiderna blev de ryska vägarna i det närmaste oframkomliga, och för att hindra trängkolonnerna från att fastna i gyttjepölarne anskaffade de lätta sachsiska vagnar och mängder av packhästar. Trupperna medförde också läderpontoner för överskeppningen av de många vattendragen. Till nyheterna i armén hörde ett slags lätthanterliga fältkvarnar, som genast kunde förmala säden till mjöl. Längs vägen upplade man magasin, och i övrigt sökte man ordna tillförseln genom rörliga förplägnadskolonner. Förråden indrevs genom hårdhanta rekvisitioner över hela den sachsiska landsbygden.

Under vistelsen i Sachsen intog Karl XII en politisk och militär nyckelposition på kontinenten. Den svenska stormaktsställningen föreföll fast och obestridd ännu när trupperna sommaren 1707 bröt upp

mot de ryska vidderna. Vad var det då för politiska bevekelsegrunder som drev den svenske kungen att riskera sin armé och sitt välde i denna ödeskamp i öster? I sin biografi om Karl XII lämnar Otto Haintz några intressanta uppgifter om kungens ryska politik. Våren 1707 erbjöd sig Preussen att söka medla fred mellan de båda kombattanterna, men Karl Piper, kung Karls politiske rådgivare, avböjde medlingen. Han förklarade att det för Sveriges säkerhet inte räckte med att tsaren återlämnade alla sina besittningar. Det viktigaste av allt var att förstöra den moskovitiska härsmakten, som genom utländsk krigskonst och disciplin nu höll på att tillväxa så mäktigt i styrka. Fred med Ryssland kunde man inte sluta på ett fördelaktigare och säkrare ställe än i själva Moskva.

Att döma av Pipers programförklaring hade kungen ända från början ett klart politiskt mål för sitt ryska fälttåg: han ville slå tsar Peters verk i spillror och återupp-rätta bojarernas gamla herravälde. Han underskattade inte tsarens militära reformarbete. I en tid, då det hörde till god ton bland de västerländska sändebuden i Moskva att gyckla med ryssarnas primitivism och barbariska statsskick, hade svenskarna klar blick för det nya rike, som höll på att ta form i öster, och för den hotfulla ryska upprustningen.

Det är vanskligt att yttra sig om

möjligheterna för den svenske kungen att genomföra sitt politiska program. Haintz, som är spekulativ till sin läggning, anser att kung Karl hade större chanser att segra än Napoleon. Det var stor skillnad mellan tsar Peters nygrundade moskovitiska välde och kejsar Alexanders färdigorganiserade ryska rike. Ännu vid 1700-talets början bestod tsarens armé i stor utsträckning av sammanrafsade, utbildade trupper, ledda av utländska, ofta opålitliga officerare. Vid tiden för Karl XII:s ryska fälttåg hade armén fått en helt annan styrka, och en rysk officerskår hade börjat växa fram, men den militära organisationen var ännu långt ifrån färdig. Trots att Napoleon erövrade Moskva, hade han inte kunnat nå något avgörande i kriget, eftersom rikets ytterområden då i generationer varit fast förbundna med den storryska staten. På Karl XII:s tid var förhållandet ett annat. Då var ännu Moskva bara ett centrum i det storryska kärnlandet, och både i öster och söder förekom det svåra inre oroligheter. Just år 1707 gjorde donkosackerna uppror under sin hetman Bulavin, och också de ukrainska kosackerna och deras hetman Mazepa jäste av förbittring över tsarens dryga skatter och soldatutskrivningar. Ännu i början av 1700-talet skulle en erövring av Moskva ha inneburit en stöt mot Rysslands hjärta.

Det är osäkert om Karl XII redan vid uppbrottet ur de sachsiska

kvarteren varit fast besluten att marschera mot Moskva. Han kände ingen annan metod än anfallets, men han förstod också att utnyttja konjunkturen och kunde alltid hoppas att nå en avgörande seger under marschen. Det definitiva beslutet om vägen tycks han ha fattat först under vårvintern 1708, när han utan större förluster nått trakten kring Vilna i Litauen. Här stod han vid ett viktigt vägskäl. Från Vilna ledde en väg norrut mot Balticum, medan den andra vägen gick i sydöstlig riktning över Minsk och Smolensk mot Moskva. Lik en annan Herkules hade han att välja mellan de båda vägarna. På den norra skulle han längs oändliga ödemarker nå fram till de härjade och hotade svenska Östersjöprovinserna. På den östra kunde han gå fienden in på livet. Det sista alternativet tilltalade mest hans offensiva kynne. Det är troligt att han också påverkats i sitt beslut av de gynnsamma rapporter han fick om tillståndet inne i Ryssland. En hög rysk officer, Mühlenfels, gick över till svenskarna och rådde kungen att utnyttja de oroliga förhållandena i landet. Från hetman Mazepa i Ukraina kom det ett hemligt sändebud till svenskarnas läger, och också den turkiske storvesiren erbjöd kungen vänskap och förbund.

Generalkvartermästaren Gyllenkrook har senare värtaligt berättat om hur han varnade kungen från att tränga in i det omätliga Ryss-

land. Några rader från det laddade samtalet är värda att återges: »Jag svarade: Eders Maj:t lär själv med tiden erfara om det ej är farligt att våga sig så långt in i fiendens land från Eders Maj:ts eget land och kommunikation. Hans Maj:t svarade: vi måste våga så länge vi är i lyckan.» Kanske har motsättningarna inte varit så djupa mellan de båda männen, som Gyllenkrook här framställer dem efter fälttågets slut, då det gällde för alla att fria sig från ansvar. Men så som kungen här framträder, vill man gärna föreställa sig honom: envis, förtegen, hård mot lidandet, medveten om sitt militära snille och viss om att lyckan inte övergivit honom, kungen av Guds nåde.

Sedan kungen väl bestämt sig för den östra vägen, gjorde han upp en djärv fälttågsplan. Det hör till en av den nya skolans största förtjänster, att den klart kunnat visa hur följdriktig och stort upplagd denna plan egentligen var. Kungen ämnade göra en framstöt mot Moskva, tvinga tsaren att dra tillbaka sina trupper från Finland och Balticum och nödga honom till ett avgörande slag. General Lewenhaupt som vid denna tid besökte högkvarteret, fick order att återvända till Kurland och föra sina 11 000 man och stora förråd fram till huvudarmén före intåget i det egentliga Ryssland. Samtidigt skulle Lybecker i Finland göra ett anfall mot ryssarnas starka ställningar vid Neva och Petersburg, medan

Krassow från Polen skulle marschera in i Ukraina och understödja Mazepas upprorsrörelse. Kungen såg optimistiskt på sin fälttågsplan — av allt att döma i motsats till Gyllenkrook, Lewenhaupt och Piper — men en förutsättning för att den skulle lyckas, var att den genomfördes utan större förseningar. Man måste räkna med att ryssarna skulle tillämpa den brända jordens taktik och snabbt organisera guerrillatrupper. Ju mera tid kungen gav dem, desto snabbare skulle motståndet växa och kraften sina i det svenska anfallet.

I juni 1708 bröt den karolinska armén upp på nytt och ryckte fram mot Dnjepr. Månader efteråt mötte den för första gången under detta fälttåg sin motståndare i öppen drabbning. Det skedde vid byn Holofzin, där 28 000 ryssar ställt upp sig bakom den sumpiga floden Vabitj. Kungen, som disponerade över 17 000 man för anfallet, lät sitt infanteri under den regniga natten rycka fram över floden under kraftigt understöd från artilleriet. Samtidigt gick en svensk kavalleristyrka under Rehnskölds ledning längre söderut över floden. Det kraftiga angreppet mot fiendens vänstra flygel ledde till en snabb upprullning av hela fronten. Därmed låg vägen öppen mot Dnjepr.

Slaget vid Holofzin har kallats för en av Karl XII:s vackraste segrar, men förlusterna i slaget var svårare att ersätta för svenskarna än för försvararna. Det mest oro-

väckande i slaget var det kraftiga motstånd som ryssarna bjöd och som visade att de nu hade fått en annan ledning. Det engelska sändebudet James Jeffries, som hade sina uppgifter från svenska officerare, rapporterade hem, att »moskoviterna lärt sin läxa mycket bättre och gjort stora framsteg i militärkonsten sedan slaget vid Narva».

I över en månad blev Karl XII stående i Mohilew vid Dnjepr i fåfång väntan på Lewenhaupts hjälptrupper. Hur allvarligt försörjningsläget var, därom vittnar gardskaptenen Carl Magnus Posse i ett brev till sin bror hemma i Sverige: »Vi har nu haft över sex veckors regn alla dagar, så att vägarna är värre än i november. Gud vet vad vi har utstått i denna marschen. Säden är omogen och helt grön. Om inte Gud hjälper oss snart, är det ute med oss.»

Kungens långa dröjsmål i Mohilew kom att få ödesdigra konsekvenser för hela fälttåget. Under denna respittid hann tsarens trupper hämta sig från sitt svåra nederlag vid Holofzin och fick möjlighet att vitt och brett förhärja landet fram till Smolensk och stora landsvägen mot Moskva. Under slutet av augusti företog svenskarna några egendommiga manövrer, som blivit livligt omdiskuterade av forskningen. Stille anser, att kungens till synes planlösa marscher var ett taktiskt mästestycke, som bara syftade till att förvirra motståndaren och skydda Lewenhaupts livligt efterläng-

tade trängkolonner från ett ryskt anfall. Ernst Carlsson hävdar däremot, att kungen i halv förtvivlan letade efter den ryska armén för att få till stånd ett avgörande fältslag.

I början av september tågade armén i korta dagsmarscher norrut mot Smolensk, medan den ryska armén fortsatte att vika undan. Den 10 september nådde kungen Tatarsk, en stad fyrtio mil från Moskva. Närmare skulle han aldrig komma Rysslands hjärta. Fienden hade dragit sig tillbaka över ett moras. »I flykten», berättar löjtnant Lyth, »tände de eld på alla kringliggande byar och städer, så att vi i månskenet kunde räkna 24 stora eldar, som fienden i förvägen och på sidorna omkring oss hade anstuckit.»

Här i Tatarsk nådde kungen slutet på sina framgångar. Underhållet var helt på upphällningen, och framför och bakom honom låg den brända jorden. Eftersom han inte kunde fortsätta längre, måste han helt lägga om sin fälttågsplan. Han kunde inte gå tillbaka genom redan krigshärjade trakter utan att riskera en hungerkatastrof och ett sammanbrott av krigsmoralen i armén. I stället valde han att gå sydväst ut mot det ännu oförödda Severien, där han kunde hoppas att längs en sydligare väg över Kaluga rikta en ny stöt mot Moskva. Som Stille visat, hade kungen vid denna tid fått falska rapporter om att Lewenhaupts kår redan passerat

Dnjepr, men trots att han nu kunde betrakta sin vakthållning som avslutad, måste han ändå ha fattat sitt beslut under svårt tvång.

Framför armén låg tio mil breda och svårframkomliga sumpmarker, där det var ont om proviant men gott om ryska guerillatrupper. Det var därför nödvändigt att hålla hög marschtakt och hög beredskap. Allt onödigt bagage lämnades kvar. Soldaterna fick endast medföra skor och strumpor i sina säckar, och de dödas gevär fördelades bland kronokuskar och trosspojkar, »därmed att försvara sig mot fientligt anfall».

Skräckmarschen genom Severiens skogar har gett stoff till stortartade skildringar i karolinska krigares dagböcker. Hela vägen måste soldaterna röja undan träd, som fienden fällt över hjulspåren, och nätterna igenom fick de hålla vakt mot ryska strövkårer. Fienden var runt om dem, och de vågade därför aldrig lämna kvarteren för att proviantera. Hästar störtade av hunger, och många karlar svalt ihjäl. »Kan jag i sanning betyga att jag under dessa tio dygn ej så mycket mat smakade som min hands storlek undantagandes några råa rovor och rödbetor», vittnar fänrik Petre. »Generalerna själva hade varken bröd eller salt under denna marschen. In summa: sådana rätter, som man tillförne haft en styggelse för att röra vid, smakade nu som den skönaste marsipan.»

Olycksbuden fortsatte att strömma in med en ödesdiger precision. Den väntade armékåren från Polen kunde inte avgå på grund av nya oroligheter i detta land. I Finland slutade Lybeckers anfallsföretag i ett svårt nederlag. Ryssarna hann före ner till Severien och förhärjade landet, och den kurländska hären anfölls av fienden vid Ljesnaja och förlorade hela sin tross.

Lewenhaupts marsch till huvudarmén har blivit föremål för hård kritik av den nya skolans män, men här har forskningen under senare år kommit till en ändrad uppfattning. Som Hugo Uddgren visat i sin Lewenhauptbiografi (1950), kan man inte jämföra marschhastigheten i ett vanligt truppförband med dessa långsamt framrullande trängmagasin. Lewenhaupt kan omöjligt lastas för de falska rapporterna om trängens frammarsch; det var snarare kungen som var alltför godtrogen. Det är kungen som bär ansvaret. När han utan att själv vilja det bröt förbindelsen med Lewenhaupts hjälpkår, släppte han fram ryssarna och förberedde därmed katastrofen. Fienden hade vunnit sin första framgång under kriget, samtidigt som förlusten av de kurländska förråden på nytt rubbade den svenska fälttågsplanen. Hans Maj:t sökte dölja den sorg han kände, »att alla hans desseiner blevo om intet», berättar Gyllenkrook. Flera nätter satt han inne hos kungen och förströdde hans tunga tankar med tal om likgiltiga ting.

Senhösten var inne, och försörjningsläget började redan bli katastrofalt för armén. Det var redan för sent att planera någon ny stöt mot Moskva. Sorgebuden tvingade kungen att fortsätta marschen söderut mot Ukraina, där rika provianteringsmöjligheter väntade dem och där armén dessutom kunde hoppas på stöd av Mazepas upproppiska kosacker. Där kunde kungen planera för en framryckning framåt våren på landsvägen över Kursk och Tula mot Moskva. Så var hans närmaste framtidsplaner, men på nytt skulle de gäckas av oförutsedda händelser, som varje härförare måste räkna med men som förlänades honom i övermått. Innan huvudarmén hunnit fram, lyckades ryssarna slå ner det ukrainska upproret och i grund förstöra Mazepas huvudstad Baturin. Som en flyktning infann sig den ukrainske hetmanen med sina trogna i det svenska lägret. Genom felaktiga militära dispositioner hade kungen på nytt gått miste om viktiga förråd.

Den värsta av alla vägens påfrestningar väntade karolinerna i Ukraina. Vintern blev den strängaste som Europa upplevt i mannaninne. På de ryska vidderna blev kölden fullkomligt abnorm, och just vid jultiden nådde den sitt maximum. Karl XII hade då brutit upp med flera regementen för att avvärja ett ryskt anfall mot staden Gadjatj, en av de svenska stödjepunkterna. Kölden slog dem på vägen dit. De ohyggliga upplevelsorna

under juldagarna 1708 har fått en central plats i många karolinska dagböcker, och det är inte svårt att förstå varför. Armén hade under marscherna lidit svåra förluster men hade ändå bevarat sin gamla slagkraft och laganda. Efter hungern och marschbesvären kom nu iskylan, som bröt livsmodet och slog fruktansvärda luckor i leden. Dragonöversten Nils Gyllenstierna, som gett en suggestiv skildring av köldmarschen, kallar den också »begynnelsen och stor orsak till vår därpå följda olycka». Fienden hade hunnit bränna förstäderna vid Gadjatj, och regementena måste därför övernatta under öppen himmel. Om morgonen, skriver Gyllenstierna, låg hela vägen full av ihjälfrusna karlar och hästar. Bagagekärror och sjukvagnar stod stilla med döda drängar på kuskbocken. Kölden var så stark, att fåglarna inte kunde lyfta från marken. Kungen själv lyfte upp en hackspett, som inte förmådde flyga undan.

Våren kom så småningom till en förpinad här och en missmodig officerskår. Frost och en därpå följande misslyckad stormning av fästningen Veprik hade krävt många offer. Också tsarens här hade lidit stora förluster, och proportionen mellan arméerna hade inte undergått några större förändringar: i krigets början stod 52 000 ryssar mot 35 000 svenskar, våren 1709 beräknas siffrorna ha minskat till 45 000 respektive 25 000 man.

Men svenskarna kunde inte längre hoppas på några förstärkningar.

Framemot våren kom snösmältningen och regnen, som gjorde väggarna bottenlösa och hindrade alla marschföretag. Kvarteren i Ukraina började samtidigt bli utsugna, och trupperna led på nytt brist på föda och furage. I början av maj 1709 började kungen belägra fästningen Poltava. Hans stora fälttågsplan mot Ryssland hade slutgiltigt brutit samman. Genom sina förbundna, de saporogiska kosackerna, hade han sökt trygga en övergång över Dnjepr, men de många båtar de dragit samman vid Perevolotjna blev förstörda av ryssarna. Kungens förbindelser med yttervärlden hade därmed brutits.

Forskarna av den nya skolan sökte på sin tid göra gällande att kungens enda syfte med belägringen av Poltava var att locka tsaren till en avgörande batalj. Moderna historiker har ställt sig tvivlande till denna uppgift. De menar att detta är en efterhandskonstruktion och att kungen våren 1709 befann sig i ett tvångsläge, som gav föga utrymme åt några strategiska initiativ från hans sida.

I mitten av juni gick tsarens armé över Vorskla, och den 28 juni 1709 — för nu 250 år sedan — stod slaget vid Poltava. Proportionen mellan de stridande var knappast annorlunda än vid tidigare drabbningar, men olyckligt nog hade kungen några veckor före slaget träffats av en fientlig kula i ena

foten och kunde inte själv leda slaget. Överbefälhavare blev Rehnsköld, kungens närmaste militära medhjälpare, förtegen som denne men utan kungens auktoritet. Kanske bävade han också för ansvaret i denna desperata strid, där armén och väldet var bricker i spelet.

Slaget vid Poltava har blivit föremål för åtskilliga studier under den senaste tiden. År 1958 framlade Gustaf Petri en banbrytande ny uppfattning i ämnet. Kungen och Rehnsköld hade gemensamt gjort upp anfallsplanen. Den tycks i stort sett ha varit upplagd efter samma linjer som slaget vid Narva. Svenskarna skulle besegrade ryska kavalleriet, tränga igenom skansarna och storma tsarens befästa läger. Dålig rekognoscering och oenighet i befälsföringen ledde till att stridsplanen inte kunde fullföljas. När trupperna i gryningen marscherade upp på slagfältet, upptäckte det svenska högkvarteret, att ryssarna under natten hunnit kasta upp fyra redutter i rät vinkel mot den gamla skanslinjen. Från dem kunde de bestryka fältet, medan svenskarna ryckte fram mot skansarna. Rehnsköld måste därför lägga om hela anfallsplanen, vilket vållade förvirring och tidsspillan. När det samlade anfallet äntligen satte i gång, var tsaren redan beredd. Det ryska kavalleriet drevs visserligen undan, men en stor del av det svenska infanteriet fastnade vid redutterna, och i den avgörande striden var den svenska styrkan alltför underläg-

sen. Elden från de ryska kanonerna och musköterna tog hem segern över karolinernas blanka vapen.

Nederlaget var katastrofalt med tanke på de avbrutna förbindelserna bakåt. Efter tre dagars marsch nådde trupperna med ryssarna i hämlarna Perevolotjna vid Vorskla utlopp i Dnjepr. Medan kungen med ett mindre följe gick i förväg till Turkiet för att där förbereda truppernas ankomst, övertog Lewenhaupt befälet över de överlevande trupperna. I soluppgången den 30 juni nådde ryssarna krönet av den branta strandslutningen mot Dnjepr och förhindrade överskeppningsplanen. Lewenhaupt hade inte längre trupperna i sin hand, och efter ett krigsråd med samtliga regementschefer beslöt han att acceptera det ryska erbjudandet om kapitulation. 16 000 man — däribland 7 000 sårade, sjuka och icke stridande — gick i fångenskap. Lewenhaupts uppträdande har djupt

kritiserats av den nya skolans företrädare, eftersom han handlade direkt mot kungens vilja. Hans handlingssätt var ett uttryck för det moraliska sammanbrott, som armén råkade ut för efter nederlaget och kungens försvinnande. Det var — kan man säga — en logisk följd av kungens auktoritära befälsföring. Han ensam kände läget och bestämde allt, och när han var borta, föll verket samman.

Det var en serie av olyckliga faktorer — delvis oförutsedda, delvis självförvållade — som ledde till att det ryska fälttåget misslyckades. Krigföringen i öster erbjöd speciella svårigheter — klimatförhållandena, de omätliga avstånden, provianteringsbekymren — som visade sig omöjliga att behärska för en här förare med västerländsk utbildning. Allteftersom armén tänjde ut sina bakre förbindelser, fördes den steg för steg närmare katastrofen.